

Παναγιώτης Νούτσος

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΤΩΝ ΤΕΛΕΥΤΑΙΩΝ
ΔΕΚΑΕΤΙΩΝ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ

I.

Η αφόρμηση αυτής της ανακοίνωσης εντοπίζεται, όπως είναι ευνόητο, στις απόψεις του Νίκου Σβορώνου για το έθνος, τον οποίο ένα χρόνο μετά το θάνατό του τιμούμε στο γενέθλιο νησί του. Μολονότι η χρησιμότητα, ερμηνευτικής και μεθοδολογικής υφής αυτών των απόψεων είναι προφανής, εδώ θα μνημονεύσουμε εκείνες που συναρτώνται με την οπτική και το αντικείμενο αυτής της ανακοίνωσης. Άλλωστε ακολουθεί η εισήγηση του συναδέλφου κ. Ρήγου.

Θα μπορούσε αρχικά να μας απασχολήσει η εργασία του Ν. Σβορώνου «Σκέψεις για μια εισαγωγή στη νεοελληνική ιστορία» που δημοσιεύθηκε στην *Επιθεώρηση Τέχνης* τον Μάρτιο του 1955. Πρόκειται για ένα κείμενο με διττή στόχευση: στρέφεται εναντίον της αποστεωμένης «εθνικής» ιστοριογραφίας με τις «βασικές αρχές» που προσκομίζει η μαρξιστική θεώρηση της ιστορίας και συνάμα διαφοροποιείται ριζικά από τη «μηχανική εφαρμογή τους», που θα πρόδιδε «την ανυπότακτη ποικιλία του αντικειμενικού κόσμου» προσφέροντας μια «μονότονη εικόνα απελπιστικά σχηματικών επαναλήψεων». Αν ο Ν. Σβορώνος εκτιμούσε ότι το κέντρο του προβλήματος βρίσκεται στο δεύτερο στόχο, δηλαδή στην απόκρουση της μηχανιστικής εφαρμογής του μαρξιστικού εννοιολογικού apparatus για την ιστορία, τούτο εμφανίζεται σε ένα αρτισύστατο περιοδικό της Αριστεράς με νεωτερικές προθέσεις και ιδίως όταν στην εξόριστη ηγεσία του ΚΚΕ προσιωνίζονται μετατοπίσεις στον τρόπο συγκρότησης του πολιτικού και ιδεολογικού του λόγου, όπως τις υπονοεί η απόσυρση του *Σχεδίου Προγράμματος*, στο οποίο η εισαγωγή αναλίσκονταν στην «προέλευση και δημιουργία του νεοελληνικού έθνους» (1954: 13-17). Για τούτο ο Ν. Σβορώνος υπογραμμίζει ότι το «παιγνίδι» των αλληλεπιδράσεων ανάμεσα στην «υλική βάση» και στο «υπεροικοδόμημα» έχει ιστορικό βάθος με αποτέλεσμα, κατά την πορεία αυτής της διαδρομής, να έχουν διαμορφωθεί «αντιμέτωπα και πολλές φο-

ρές παράλληλα και με ίση δύναμη επιρροής στην ιστορική εξέλιξη πλέγματα παραγόντων», τα οποία όμως η θεωρία είχε εκθέσει σε κατηγορίες «υπάλληλες». Η παρατήρηση αυτή ισχύει κυρίως για την ιστορία του νέου ελληνισμού που αρτιώνεται με μια σειρά «αναστολών» και «επιταχύνσεων» λόγω του σύνθετου πλέγματος των «μεταβλητών» με διαφορετική ποιότητα και διαφορετικό ρυθμό που την προσδιορίζει. Αν στον ιστορικό εναπόκειται να ανασυγκροτήσει την ποιοτική ιδιαιτερότητα του «αρχαίου», του «μεσαιωνικού» και του «νεότερου» ελληνισμού, ως προς τον τελευταίο διαπιστώνεται ότι η «ανασύνδεση» του ελληνισμού της υπερεθνικής Βυζαντινής Αυτοκρατορίας με την «ελληνική ιδέα» αποτελεί και τη «βασική ιδεολογία» της νέας ιστορικής περιόδου που εγκαινιάζεται με τη γένεση της «νεοελληνικής εθνότητας» (1982: 68, 69, 72).

Ήδη είχε εμφανισθεί σε πρώτη έκδοση η *Histoire de la Grèce moderne* (Paris 1953) που θα κυκλοφορήσει αναθεωρημένη και με προσθήκες το 1963, το 1972 και το 1980. Από την τρίτη έκδοση θα μεταφρασθεί η *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, στην οποία ο Ν. Σβορώνος θέτει το πρόβλημα της «γένεσης του έθνους» και διευκρινίζει τη θέση της Ελλάδας στο «Ανατολικό Ζήτημα». Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα «Προλεγόμενα» στην ελληνική αυτή έκδοση τόσο για την ανασυγκρότηση των θεωρητικών αντιλήψεων του Ν. Σβορώνου ως ιστορικού όσο και για τη συνόψιση των «κατευθυντήριων γραμμών» που διέπουν τη νεοελληνική ιστορία. Ειδικότερα, η δυσκολία στην «αποσαφήνιση των συγκεχυμένων περιγραμμάτων της πνευματικής ζωής και στη διαμόρφωση συγκροτημένων ιδεολογιών» αφορά και τη διαδικασία, όπου ο νεότερος ελληνισμός «αρχίζει να παίρνει βαθύτερη συνείδηση του εαυτού του σαν ιδιαίτερης πολιτικής και πολιτισμικής οντότητας». Αφορά επίσης και τη σύγχυση από την οποία δεν ξέφυγαν «ούτε οι προσπάθειες για τη δημιουργία μιας σοσιαλιστικής ιδεολογίας προσαρμοσμένης στα ελληνικά δεδομένα» (1976: 27-29, 105, 110, 20, 24).

Από τα υστερότερα δημοσιεύματα του Ν. Σβορώνου αξιομνημόνευτος είναι ο λόγος του στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών με τίτλο «Η ελληνική ιδέα στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία», στον οποίον καταγράφεται η διεργασία μετασχηματισμού της ελληνικής «εθνότητας» σε «ολοκληρωμένο και συγκροτημένο έθνος, με τη σημερινή σημασία του όρου». Δηλαδή σε μια «διαμορφωμένη σταθερή κοινότητα ανθρώπων με συνείδηση, ότι αποτελεί ένα ενιαίο και αλληλέγγυο πολιτικό και πολιτιστικό σύνολο με κοινά υλικά και πνευματικά συμφέροντα και μια σταθερά εκφρασμένη βούληση πολιτικής και πολιτισμικής αυτονομίας ή ανεξαρτησίας» (1976: 147). Στη συνέντευξη τέλος που έδωσε το 1988 στο περιοδικό *Σύγχρονα Θέματα* υπογράμμισε ξανά το συμπληρωματικό που γίνεται σε δύο διαφορετικά φαινόμενα: τη «γένεση της εθνότητας», που συναρτάται με την «πολιτισμική

εξέλιξη», και το «πολιτικό αίτημα του εθνικού κράτους» (Δεκ. 1988: 49).

Από την επιγραμματική αυτή, σχεδόν, αναδιατύπωση ορισμένων θέσεων του Σβορώνου για το έθνος θα μπορούσαν, συνοπτικά πάλι, να επισημανθούν τα εξής:

α) διαφαίνονται κάποιες μετατοπίσεις στον ορισμό του έθνους, ώσπου να διακριθεί σαφώς η εθνότητα από το εθνικό ζήτημα·

β) στον ορισμό αυτό ωθεί ένα εγχείρημα συμβιβασμού ετερογενών ερμηνευτικών παραδόσεων που αναδεικνύουν είτε τη διαχρονία είτε την ιστορική ιδιαιτερότητα στη διεργασία εμπέδωσης της πολιτικής και πολιτιστικής ηγεμονίας της αστικής τάξης·

γ) δεν αποκρύπτεται η πρόθεση του επαγγελματία μελετητή του Βυζαντίου να ασχοληθεί, με τον ίδιο ζήλο, και με την ιστορία του νεότερου Ελληνισμού, με την επίγνωση μάλιστα ότι «συσσωματώνει στη συνολική θεώρηση της ιστορικής πορείας του έθνους τα σύγχρονά του γεγονότα», χωρίς δηλαδή να παρακάμπτει το ερώτημα για τα αίτια που δεν επιτρέπουν ως τώρα την επίλυση των «εθνικών, πολιτικών και πολιτισμικών προβλημάτων» (1976:10)·

δ) το ενδιαφέρον εστιάζεται στη σύνδεση εθνικού και κοινωνικού ζητήματος, ακόμη και στην εκδοχή της «Μεγάλης Ιδέας» που καθόρισε «για πολύ καιρό όλη την ιδεολογία και την πολιτική δράση των Ελλήνων», όταν δηλαδή με την κομματική δημαγωγία χρησίμευε για τον αποπροσανατολισμό της ελληνικής κοινωνίας από τα προβλήματα που κάθε φορά τη συγκλόνιζαν (1968:287).

II.

Το τελευταίο σημείο μας εισάγει στο κύριο θέμα αυτής της ανακοίνωσης. Η υπόθεση εργασίας, την οποία θα προσπαθήσω να τεκμηριώσω αναλυτικά, συνίσταται στο εξής: αν ως προς το εθνικό και το κοινωνικό ζήτημα οι πρώιμοι Έλληνες σοσιαλιστές προκρίνουν μια σχέση προαπαίτησης, αν δηλαδή εκτιμούν ότι η επίλυση του εθνικού προϋποθέτει την άρση του κοινωνικού ζητήματος, τούτο επιτελείται στα πλαίσια της συνολικής τους θεώρησης για τη νέα κοινωνία που προσδοκάται ότι θα εκμηδενίσει τις συνθήκες σχηματισμού και αναπαραγωγής της ταξικής εξουσίας. Εισαγωγικά, θα έπρεπε να προστεθούν και οι αναγκαίες διευκρινίσεις για την πληρέστερη θέση του προβλήματος. Πράγματι, η ορολογία «πρώιμοι σοσιαλιστές» δε χρησιμοποιείται με την αγνόηση της συναφούς ιστοριογραφικής συζήτησης για την απαρχή, ως πρόσληψη και ως επεξεργασία, της σταδιοδρομίας των σοσιαλιστικών ιδεών στην Ελλάδα. Μ' αυτές τις προδηλώσεις πρόκειται να καλύψει το χρονικό διάστημα από το 1875,

οπότε εκδίδεται ο *Εργάτης* του Π. Πανά, ως το 1900, όταν εκπνέουν οι αναρχικές κινήσεις της Δυτ. Πελοποννήσου. Στο τελευταίο αυτό τέταρτο του 19ου αιώνα αναδύονται οι σχετικές κινήσεις, με ελάχιστα κοινωνικά ερείσματα και με προφανή την παρουσία των διανοουμένων στην άρθρωση και την εκλαΐκευση του ιδεολογικού τους περιγράμματος. Στις αναλύσεις τους αναφέρονται στα στοιχεία της ελληνικής συγκυρίας και συνάμα αποδίδουν, με μια γενική και διαμεσολαβημένη αίσθηση, τις απόψεις που επικρατούσαν για το εθνικό ζήτημα στους κόλπους των Ευρωπαϊών σοσιαλιστών, ιδίως όταν κινούνταν σε μια αποκλίνουσα τροχιά από την επίσημη ή έστω ανεπίσημη στάση της Α' και στη συνέχεια της Β' Διεθνούς.

Η βιβλιογραφία τέλος για το θέμα μας, προέκυψε με περιστασιακό τρόπο και πάντως δεν το εξαντλεί. Στις διατριβές που εκπονήθηκαν σε πανεπιστήμια του εξωτερικού (Leon 1976· Augustinus 1977· Gounelas 1980· Garbis 1980· Tatsios 1984· Τζίovas 1986) παραμένει, με κάποιες διαφοροποιήσεις, δυσπρόσιτο το πρωτογενές υλικό που θα το αναδείκνυε σε ιδιαίτερο αντικείμενο έρευνας. Έτσι τις ανακρίβειες διαδέχονται οι σιωπές, μία τακτική άλλωστε που δεν περιορίζεται αισθητά και στις εργασίες που είδαν το φως της δημοσιότητας στη χώρα μας. Στις εξαιρέσεις ανήκει η ανακοίνωση του Αντ. Λιάκου με τίτλο «Οι δυνατότητες πρόσληψης του μαρξισμού στην Ελλάδα το 19ο αιώνα», στην οποία εμπεριέχονται ορισμένες καίριες ερμηνευτικές επισημάνσεις για τις σχέσεις των σοσιαλιστών αυτής της περιόδου με το εθνικό ζήτημα.

Έρχομαι τώρα στην ανάλυση των ευρημάτων της έρευνάς μου.

α) Στο προβληματικό σχήμα κατανόησης των απαρχών, που αποδίδεται ως «πρώιμη» σοσιαλιστική σκέψη, δεν εντάσσεται χωρίς να εγερθούν αντιρρήσεις η περίπτωση του Παναγιώτη Πανά. Από τους επιγόνους του επανησιακού ριζοσπαστισμού, στους συλλογικούς χώρους δράσης (σύλλογοι-εφημερίδες) συνέτεινε ωστόσο στη διάδοση των σοσιαλιστικών ιδεών. Τούτο συνέβη και με τον *Εργάτη* που εκδίδει στην Αθήνα από τον Αύγουστο του 1875 ως τον Σεπτέμβριο του 1876. Στην εφημερίδα αυτή θα συνεχισθεί η μετάφραση αποσπασμάτων του *Περί καθηκόντων* του Mazzini και θα πολλαπλασιασθούν τα δημοσιεύματα για τη «Δημοκρατική Ανατολική Ομοσπονδία». Αυτή ακριβώς θα εκτείνεται από τις Άλπεις και τα Καρπάθια ως την Κρήτη και την Κύπρο και προβλέπεται να οικοδομηθεί με γνώμονα την αρχή «έκαστος δύναται ελευθέρως να ρυθμίξη τα εσωτερικά του, συμφώνως προς το χαρακτήρα και τας παραδόσεις, πάντας δ' ομού αδιάσπαστοι και ισχυροί» για την απελευθέρωσή τους και την «εν ελευθερία» ανάπτυξη (24-9-1875): 1-2.

Στην ίδια εφημερίδα θα φιλοξενηθούν ειδήσεις για το ρωσικό κοινωνιστικό κίνημα και τον Μπακούνιν και θα μεταφραστούν άρθρα από

το ιταλικό περιοδικό *Plebe*. Τούτο εξηγεί γιατί ο Πανάς αλληλογραφεί με το *Bulletin de la Fédération Jurassienne*, που μεταφράζει με τη σειρά του αποσπάσματα άρθρων του *Εργάτη*, της «δημοκρατικής-σοσιαλιστικής» εφημερίδας όπως την ονομάζει, προσθέτοντας ωστόσο ότι στην Ελλάδα ο «πραγματικός χαρακτήρας του σοσιαλισμού των χωρών της Δύσης δεν μπόρεσε ακόμη να γνωσθεί ολοκληρωμένα» (Νούτσος 1990: 54/56).

Ήδη από το 1868 ο Πανάς πρωτοστάτησε, στο Βουκουρέστι, στην ίδρυση του ελληνικού «κύκλου» της Δημοκρατικής Ανατολικής Ομοσπονδίας που αποσκοπούσε στη συγκρότηση «συνεταιρισμού ελευθέρων δημοκρατιών με μίαν κεντρικήν κυβέρνησιν» (19-7-1869: 3-4). Για την ευόδωση αυτής της προοπτικής έπρεπε να προηγηθεί η από κοινού απελευθέρωση των χωρών που θα απάρτιζαν την ομοσπονδία, από τον οθωμανικό ζυγό. Όπως διευκρίνιζε τις ελληνικές απόψεις ο Γ. Φιλάρετος, μέλος του «δημοκρατικού» συλλόγου «Ρήγας» που υπήρξε η «νόμιμη» εκπροσώπηση του ελληνικού «κύκλου» της εταιρείας, όταν οι Έλληνες «ανακτώντας τας νήσους, την Ήπειρον, Θεσσαλίαν, Μακεδονίαν και Αλβανίαν αναλάβωσιν την προστασίνα των ομοσπόνδων λαών, τότε η Ανατολή δύναται να ειρηνεύσῃ» (Σταυροπούλου 1987:89). Ο «Ρήγας» αναγνώριζε ως «πατέρα των ιδεών του» τον εθνομάρτυρα Φερραίο που «εκήρυτε την Ελλάδα μεγάλην από του Ίστρου μέχρι του Ταινάρου και αδελφὴν των αναξιοπαθούντων λαών της Ανατολής, μεθ' ὧν ηγνόμεναι να την συνδέσῃ εν δημοκρατικῇ ομοσπονδίᾳ». Η περικοπή αυτή προέρχεται από την εισήγηση του Ρόκκου Χοϊδά στη συνεδρία της 18ης Ιουλίου 1879, με ακροτελεύτια πρόταση την εξής αντιστροφή των προτεραιοτήτων: «βελτιώσατε πρώτον την εσωτερικὴν κατάστασιν. Απαλλάξατε τον τόπον από του μαραίνοντος αὐτόν ελεθρίου συστήματος. Πείσατε τον λαόν περί τούτου, και μετά ταῦτα λυεται φυσικῶς το εξωτερικόν ζήτημα, η δε Ελλάς από δούλης και κακοδαίμονος αναδείκνυται ευδαιμών, ελευθέρα και ένδοξος».

Είχε μεσολαβήσει το συνέδριο του Βερολίνου που με τη συγκατάθεση όλων των αντιπροσώπων — η Τουρκία απείχε — αποφασίστηκε το 13ο πρωτόκολλο, στο οποίο απαιτούνταν μια νέα διαρρύθμιση των συνόρων στην Ήπειρο και τη Θεσσαλία. Ακριβώς ένα χρόνο αργότερα, τον Ιούλιο του 1879, και αφού παρατείνονταν η εκκρεμότητα να επιλυθεί το ζήτημα της οροθεσίας από την πλευρά της Τουρκίας, που αρνούσαν να παραχωρήσει τα Ιωάννινα στην Ελλάδα, ο «Ρήγας» σε διαδοχικές συνεδρίες συζήτησε το θέμα: «Οποίαν οδόν οφείλει ν' ακολουθήσει η Ελλάς εάν η Κωνσταντινουπόλει συνδιάσκεψις αποφασίση παραχωρήσεις τη Ελλάδι ουχί επί τη βάσει του ΙΓ' πρωτοκόλλου». Ο Πανάς θα πάρει επίσης το λόγο καταγγέλλοντας την επικρατούσα «πολιτικὴν παραλυσίαν» και θα επιμείνει στην τύχη των Ιωαννίνων που θα μπορούσε να καταντήσει θέμα αγοραπω-

λησίας λόγω της αμεριμνησίας του ελληνικού λαού και της ευθύνης των κυβερνώντων: «εΐδομεν τους πολιτικούς άπαντας εκ περιτροπής εις την εξουσίαν, και πάντα ομού εν καιρώ της οικουμένης, και χωρίς να είμεθα μάντεις δυνάμεθα κάλλιστα να προΐδωμεν το σημείον, άχρι του οποίου δύναται να φθάση η ενέργειά των, προκειμένου περί εθνικού ζητήματος» (*Δημοσίευμα* 1879: 21, 22, 2, 3, 6, 16, 17). Ο «δημοκρατικός» σύλλογος «Ρήγας», με τις θεωρητικές του ανησυχίες και την πολιτική πρακτική, αποκαλύπτει τον τρόπο αξιοποίησης του εθνικού ζητήματος από την πλευρά των εκπροσώπων ενός κοινωνικού ριζοσπαστισμού, ορισμένοι από τους οποίους δεν αντιμάχονται τη διείσδυση των σοσιαλιστικών ιδεών, δίνοντας πάντως την προτεραιότητα στην αντιμετώπιση της «εσωτερικής καταστάσεως». Έτσι θα ενισχυθεί η ελληνική παρουσία στην επίτευξη της «Δημοκρατικής Ανατολικής Ομοσπονδίας», ένα σχεδιασμό για τον οποίο είχαν μείνει σύμφωνοι ο Mazzini κι ο Μπακούνιν (Λιάκος 1985: 51-62).

β) Τη θέση αυτή του Χοϊδά είχε ήδη διατυπώσει ο «Δημοκρατικός Σύνδεσμος του Λαού» των Πατρών που έδωσε την προτεραιότητα στην επίλυση του κοινωνικού ζητήματος με την προκλητική επισήμανση ότι οι «Τούρκοι δεν είναι μονάχα στην Ήπειρο και τη Θεσσαλία, αλλά μέσα στο σπίτι μας. Κι αν έχουμε μυαλό από δώθε πρέπει ν' αρχίσουμε το Ανατολικό ζήτημα κι όχι από κει οπού μας λένε αυτοί» (*Ελληνική Δημοκρατία*, Μάιος 1877:2). Το τελευταίο σημείο αφορούσε τους διαχειριστές του εθνικού ζητήματος που προέρχονταν από τα εναλλασσόμενα στην κυβερνητική εξουσία κόμματα, τα οποία χρησιμοποιούσαν το «Ανατολικό ζήτημα» ως «βούκεντρο και ως χαρτοπαίγνιο» κατά την περίσταση. Στο ίδιο κείμενο ασκείται κριτική στο δεσποτισμό της Ρωσίας, όπου θα έπρεπε να προταχθεί η απελευθέρωση των εκατομμυρίων «σκλάβων» της για να μπορέσει να εγγυηθεί την ελευθερία άλλων λαών, και συμπεραίνεται ότι με την αντιστροφή των προτεραιοτήτων που εισηγείται ο Σύνδεσμος, θα λυθεί το εθνικό ζήτημα «υπέρ του Λαού». Οι αντιλήψεις αυτές, που κατά τον Α. Costa σηματοδοτούν την έναρξη «του αγώνα ανάμεσα στο σοσιαλισμό και την κυρίαρχη τάξη στην Ελλάδα» (1880: 274), μεταφράζονται γαλλικά τόσο στον *Le travailleur* της Γενεύης (Αύγ. 1877: 24-26) όσο και στο *Bulletin de la Fédération Jurassienne* (26-8-1877: 8). Ο Σύνδεσμος είχε αναπτύξει τακτική αλληλογραφία με το έντυπο αυτό, στο οποίο είχε επικριθεί η αρθρογραφία του *Vorwärts* που «παρεκτρέπεται λόγω του μίσους εναντίον της Ρωσίας» και δεν ενθαρρύνει έτσι τους αγώνες των βαλκανικών λαών εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (28-10-1877 : 2-3), και είχε αναθέσει στον Costa να τον εκπροσωπήσει στο 8ο συνέδριο της «Association Internationale des Travailleurs», που συνήλθε τον Οκτώβριο του 1876 στη Βέρνη και έκανε

δεκτό το ψήφισμα των Perron, Joukowsky και Guillaume για το «ανατολικό ζήτημα» (1876: 50-52).

γ) Το 1881, με την προσάρτηση της Θεσσαλίας και ενός μικρού μέρους της Ηπείρου, σημειώθηκε η πρώτη επέκταση του ελληνικού κράτους σε βάρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, γεγονός που αποτιμήθηκε ως αρχική πραγματοποίηση της «Μεγάλης Ιδέας». Από μια άλλη σκοπιά τούτο θα μπορούσε να εκληφθεί ως επαλήθευση της σχέσης προτεραιότητας ανάμεσα στο εθνικό και το κοινωνικό ζήτημα, όπως την πρόβαλλαν οι ομάδες κοινωνικής κριτικής που μόλις καταγράψαμε. Δηλαδή η μεγάλη αγροτική ιδιοκτησία είχε περάσει από μουσουλμανικά σε ελληνικά χέρια, σε τιμές ευκαιρίας και χωρίς να επωφεληθούν οι καλλιεργητές αυτών των κτημάτων. Στην απελευθερωμένη λωρίδα της Ηπείρου ο Κων/νος Καραπάνος, που είχε αγοράσει το μεγαλύτερο τμήμα του αρτινού κάμπου, βασίστηκε στη δύναμη του ελληνικού στρατού για να επιβάλει την «τάξη» που απειλούσαν να διαταράξουν οι εξαγριωμένοι αγρότες αντιστεκόμενοι, σύμφωνα με επίσημη μαρτυρία της εποχής (Κορδάτος 1974: 113), «κατά των νομίμων αρχών του κράτους». Η εμβρυσώδης αυτή ανάδυση του αγροτικού κινήματος δεν έμεινε ασχολίαστη από τον τύπο του ευρωπαϊκού σοσιαλισμού της εποχής, όπως συνέβη λόγω χάρη με την αρθρογραφία της εφημερίδας *Le Révolté* (6-1-1883:4) της Γενεύης και του περιοδικού *La Question Sociale* (1885:51-54) των Παρισίων που διευθύνει ο Παύλος Αργυριάδης.

Ο Αργυριάδης είχε εγκατασταθεί στη Γαλλία μετά την Κομμούνα και το 1873 θα μετάσχει στο «Congrès des orientalistes» (με προεξάρχοντες τους V. Hugo, L. Blanc και L. Gambetta) που συνήλθε στο Παρίσι. Το 1883, αφού έχει πολιτογραφηθεί Γάλλος υπήκοος ο P. Argyriadès και έχει εγγραφεί στο δικηγορικό σύλλογο της γαλλικής πρωτεύουσας, οργανώνει εκδήλωση στη μνήμη του Flourens και ορίζεται συνυπεύθυνος της «Bibliothèque socialiste», ενός εντευκτηρίου που ίδρυσε το Parti Ouvrier Français για τη δημοσίευση μελετών και τη διεξαγωγή μαθημάτων (οι πρώτοι που ανταποκρίθηκαν ήταν ο Lafargue και ο Deville) πολιτικής οικονομίας. Τότε πρωτοστατεί στην αποδοκιμασία του συντηρητικού καθηγητή των Οικονομικών στο Collège de France, P. Legoy-Beaulieu. Ο τρόπος που παρουσιάζεται το γεγονός από τον ελληνικό τύπο (*Νέαι Ιδέαι* 10 και 11-1-1884:2, 4) προκαλούν την απάντησή του, στην οποία διευκρινίζεται ότι δεν είναι πια φοιτητής που αναμιγνύεται «εις αλλότρια» και ότι ως Γάλλος υπήκοος και μέλος του Εργατικού Κόμματος είχε δικαίωμα και υποχρέωση να ανασκευάσει «δριμύως τα μωρολογήματα» που εκτοξεύει συνεχώς κατά των Γάλλων εργατών ο «περί ου ο λόγος» καθηγητής. Επιπλέον υπογραμμίζει ότι είναι «Έλλην το γένος» (και όχι «μίγμα Έλληνας και Βουλγάρου») και ότι ελπίζει ότι θα έλθει η εποχή, όπου θα εξαφανισθούν οι προλήψεις

που καθιστούν εχθρικά τα έθνη και εμποδίζουν τη συνεργασία τους «προς ευτυχίαν πάντων» («Επιστολή», *Νέαι Ιδέαι*, 26-1-και 8-2-1884:4,7).

Οι θέσεις αυτές ήταν σύμφωνες με το πρόγραμμα της «Δημοκρατικής Ανατολικής Ομοσπονδίας», ήδη είχαν συζητηθεί στα συνέδρια της «Ligue internationale de la Paix et le Liberté» και της «Comité des orientalistes» και αποτέλεσαν την ιδεολογική ζύμη για τη συγκρότηση της «Ligue pour la Confédération Balkanique» (1894) υπό την προεδρία του ίδιου του Αργυριάδη. Σύμφωνα με το τρίτο άρθρο του καταστατικού της, οι λαοί που θα την απαρτίσουν είναι η Ελλάδα μαζί με την Κρήτη, η Σερβία μαζί με τη Βοσνία και την Ερζεγοβίνη, η Βουλγαρία, η Ρουμανία, το Μαυροβούνιο, η Μακεδονία και η Αλβανία που θα σχηματίσουν ένα ελεύθερο και ομόσπονδο κράτος, η Θράκη με την Κωνσταντινούπολη ως έδρα των αντιπροσώπων της Βαλκανικής Ομοσπονδίας, η Αρμενία και η Μικρά Ασία μαζί με τα νησιά των παραλίων της (1894:63).

Ο Αργυριάδης βέβαια θα κατανοήσει σύντομα τις δυσοίονες προοπτικές για την πραγματοποίηση αυτού του σχεδιασμού, όταν θα γίνει ξανά αντιληπτή η σκοπιμότητα της παρέμβασης των ευρωπαϊκών «Μεγάλων Δυνάμεων» στην κρητική εξέργερση του 1897 καθώς και οι αναστολές που προξενούσε η στρατηγική προτεραιότητα των σοσιαλιστών αυτών των χωρών ως προς τη διευθέτηση του Ανατολικού ζητήματος. Αν για την ηγεσία της Διεθνούς η εφαρμογή της αρχής των εθνικοτήτων, που θα υιοθετηθεί στο συνέδριο του Λονδίνου (1896), υποτάσσεται σε «κάθε περίπτωση» (Κονδύλης 1985:35) στις ανάγκες του διεθνούς επαναστατικού κινήματος, στους κόλπους ωστόσο της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας ο Bernstein (1896/1897: 687-692 και 10-20) έθετε με διαφορετικό τρόπο το Ανατολικό ζήτημα, υποστηρίζοντας τον αγώνα των Κρητών και αρνούμενος να αποδεχθεί την καθιερωμένη εκτίμηση ότι η Τουρκία θα αναχαιτιζε το ρωσικό επεκτατισμό. Προς την ίδια κατεύθυνση θα στραφεί και η R. Luxemburg αναγνωρίζοντας, παρά την επιμονή της να προτάσσει το κοινωνικό σε σχέση με το εθνικό ζήτημα, ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία πνέει τα λοίσθια με αποτέλεσμα η κατάτμησή της σε εθνικά κράτη να κρίνεται «αναγκαία για την ιστορική πρόοδο» (Löwy 1976:85).

Ο Αργυριάδης επομένως, αν μάλιστα προσθέσουμε την ένθερμη συνηγορία των ιταλών σοσιαλιστών γι' αυτού του είδους την επίλυση του Ανατολικού ζητήματος (και όχι αποκλειστικά του Amilcare Cipriani που έλαβε μέρος ως εθελοντής στον πόλεμο του 1897 και στη συνέχεια κατέγραψε τις απόψεις του γι αυτόν στο *Almanach de la Question Sociale*, 1897:103-107), δεν ήταν ο μόνος που απλώς λόγω καταγωγής δεν συναινούσε στη διατήρηση του status quo ως αναπόφευκτου τιμήματος για την απόκρουση της ρωσικής επέκτασης: «οι δυο δεσπότες της Ανατολής συνασπίσθηκαν· η δημο-

κρατία της Ευρώπης πρέπει επίσης να τους πολεμήσει συμπαραταγμένη και ενωμένη» (1897:535).

δ) Πολύ πριν το Ανατολικό ζήτημα τεθεί μ' αυτούς τους όρους, οι αρχικές σοσιαλιστικές κινήσεις των Αθηνών θα εμμείνουν στην πρόταξη του κοινωνικού ζητήματος μέσα από ένα πλέγμα επιχειρημάτων που δεν αντλείται από τους γνώριμους πομπούς αυτών των ιδεών. Ο Πλάτων Δρακούλης με την έκδοση του *'Αρθρον* (διαρκεί, με ένα διάλειμμα, από τον Σεπτέμβριο του 1885 ως τον Ιούλιο του 1887) προβάλλει ένα χαλαρό σύνολο σοσιαλιστικών αντιλήψεων, στο οποίο δίδεται μια εξέχουσα θέση στις αναλύσεις του Laurence Gronlund για τη «συνεργατική ομοπολιτεία», όπως τις ασπάζεται ο φαβιανός κύκλος και ιδίως η Annie Besant (Νούτσος 1990:61), και καταφαίνεται η διακριτική προτίμηση προς τον «αυτόνομο» κοινωνισμό του Κροπότκιν (όπως άλλωστε μαρτυρείται και από τις μεταφράσεις των έργων του: *'Εκκλήσις εις τους νέους και Εξέλιξις του γεωτεριστικού πνεύματος του ενεστώτος αιώρος*, που ο ίδιος εκπόνησε). Από το βιβλίο του Gronlund ο Δρακούλης μεταφράζει, inter alia, ένα απόσπασμα που σημειώνει ότι το έθνος «εξελίχθη βαθμηδόν εκ της αρχαίας φυλής, ήτις εθεώρει παν εκτός εαυτής ως εχθρικών». 'Όταν ο σοσιαλισμός καταστρέψει τον ανταγωνισμό ανάμεσα στους λαούς και ανάμεσα στα άτομα, τότε θα επιτευχθεί η ίδρυση «ελευθέρων ομοσπόνδων Κοινοτήτων ή Δήμων» και η λέξη «έθνος» θα καταστεί γεωγραφική απλώς έκφραση «ενδιαφέρουσα κυρίως τους σπουδαστάς παρωχημένης ιστορίας» (Δεκ. 1886:27). Στο «Επιστολικόν Δελτίον» του *'Αρθρον* ο Δρακούλης υπενθύμιζε συναφώς ότι και η Ιταλία πραγματοποίησε τη δική της Μεγάλη Ιδέα: «Τί εκέρδησε; Δεν λέγομεν τίποτε, αλλά βεβαίως μηδαμινά πράγματα απέναντι των αγώνων, του ενθουσιασμού και της αυταπαρνήσεως των Ιταλών, μηδαμινά απέναντι των μεγάλων ελπίδων. Διατί; διότι όλον το κέρδος περιωρίσθη εις τους επιτηδείους και οι πτωχοί δεν έλαβαν την μερίδα των» (Νοέμβρ. 1886:24). Με το ίδιο πνεύμα διατυπώνει το ερώτημα: «ποίον εκ των δύο είναι προτιμώτερον, να προσαρτηθή η Κρήτη εις την Ελλάδα ή η Ελλάς εις την Κρήτην;» (Ιούν. 1877:77).

Κατά τη μακρά του παραμονή στην Αγγλία ο Δρακούλης, χωρίς να χάσει την επαφή με τις οργανώσεις που αποδέχονται τις απόψεις του, θα καταστήσει λιγότερο συνεκτικό το κοσμοθεωρητικό του περίγραμμα, με την ισχυρή πρόσμιξη θεοσοφικών και φυτοφαγικών αντιλήψεων, και βέβαια θα αναθεωρήσει τη στάση του στο εθνικό ζήτημα. Μετά την έξαρση του φιλελληνισμού στην Αγγλία, κατά τον ατυχή ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, θα μεταφράσει στη γλώσσα μας το βιβλίο του V.G. Marshall «*Φωνή υπέρ της Ελλάδος. Αι δοκιμασίαι, αι πρόοδοι και αι αξιώσεις αυτής* (1899)», με αφιέρωση στο διάδοχο Κωνσταντίνο, στον οποίο δεκαπέντε χρόνια

νωρίτερα είχε προσφέρει την «*Εκκλησιν εις τους νέους*» του Κροπότκιν με την ευχή να εννοήσει ότι «κατά τερατώδεις συγκυρίας αυτός τε και πάντες οι βασιλείς επέζησαν συστήματος εγκαταλειφθέντος υπό της προόδου του κόσμου» (Ιαν. 1887:37). Η ουδετερότητα απέναντι στη μορφή του πολιτεύματος, με αιχμή την ευταξία μιας κοινωνίας, συνέπιπτε ακόμη με την υποταγή του εθνικού ζητήματος στους όρους διεκδίκησης του κοινωνικού. Έτσι, με αφορμή τώρα το Μακεδονικό, ο Δρακούλης θα επαναλάβει ότι αν είχαμε καταστήσει το ελληνικό βασίλειο «πρότυπον ευκοσμίας πολιτικής και δικαιοσύνης κοινωνικής», η διεθνής κοινή γνώμη θα επέβαλλε στις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις «λύσιν υπέρ του δικαίου». Η Ελλάδα συνιστά το «ίνδαλμα πάντων των φιλελευθέρων στοιχείων» της οικουμένης, μόνον όταν ταυτίζεται με τον «ανθρωπισμόν, την ειρήνην, την κοινωνικήν δικαιοσύνην» και αποκηρύσσει τους «ιμπεριαλισμούς» και τας «πολιτικὰς πανουργίας» (Φεβρ. 1903:1).

ε) Κατά τη δεκαετία του '90 ο Σταύρος Καλλέργης υπήρξε ο σημαντικότερος σοσιαλιστής ηγέτης και ακριβώς σε σχέση με τον «Κεντρικό Σοσιαλιστικό Σύλλογο» αναπτύχθηκαν, ανασυντάχθηκαν ή εξαφανίστηκαν τα περισσότερα συναφή σχήματα των Αθηνών. Αξιοσημείωτη είναι από την πρώτη κιόλας περίοδο του *Σοσιαλιστή*, παρά την εμφανή οφειλή της εφημερίδας στο Δρακούλη, η διαφορά στην αντιμετώπιση του κοινωνικού ζητήματος (αν δεν επιλυθεί με ειρηνικό τρόπο, θα υπερνικηθεί στο μέλλον με «βία» μέσα) και στην κατανόηση της επείγουσας ανάγκης να δημιουργηθούν σε όλη τη χώρα «τμήματα» ή «κλάδοι» ενός ολοένα ισχυροποιημένου Σοσιαλιστικού Κόμματος. Για την ευόδωση αυτού του εγχειρήματος ο Καλλέργης ενημερώνεται σχετικά με το διεθνή σοσιαλιστικό τύπο και τις διαιρέσεις του σε ρεύματα (και μάλιστα με το πρίσμα ενός αναρχικού δημοσιογράφου που ψέγει την κοινοβουλευτική τακτική των «Μαρξιστών» στο όνομα της επαναστατικής βίας). Έτσι με κάποια ευχέρεια αποσαφηνίζει τους τρόπους με τους οποίους η «σοσιαλιστική πολιτεία» θα πραγματοποιήσει τα ιδεώδη της ισότητας, της αδελφότητας και της ελευθερίας. Αν ως την πλήρη επικράτησή τους η Κρήτη θα έπρεπε να αποκτήσει «Δημοκρατικήν Διοίκησιν», δεν αποκλείεται από τώρα ο λεπτομερής σχεδιασμός των όρων εφαρμογής του «σοσιαλιστικού πολιτεύματος» στο γενέθλιο νησί του Καλλέργη (1892:25-36). Ο ίδιος θα μετάρχει στους εθνικοαπελευθερωτικούς της αγώνες, μαζί με Ευρωπαίους σοσιαλιστές (αρκετούς Γάλλους, Ιταλούς, δύο Άγγλους και ένα Βέλγο) που επέμεναν να αποκτήσει ο κρητικός λαός αυτόνομο πολίτευμα, όπως το ελβετικό, για να σκεφθεί «ημέραν τινά δια την γενικήν ευημερίαν της ανθρωπότητας και συντελέσει προς πραγματοποίησιν αυτής» (1898:16).

στ) Κοντά στον Καλλέργη αγωνίζεται ο Δ. Φωτόπουλος που αλληλο-

γραφεί με την εφημερίδα του Πύργου *Λέοι Φως*, επισημαίνοντας ότι οι Κρητικοί γίνονται «δούλοι των πρωταγωνιστών της ελευθερίας των» και της ελληνικής «γραφειοκρατίας». Είναι καιρός, μετά το «πατριωτικόν ζήτημα», να επισύρει την κοινή προσοχή και το κοινωνικό. «Μετά την πολιτική ανεξαρτησίαν αναγκαιώς θέλει επιδιωχθεί και η οικονομική ανεξαρτησία, ης άνευ ελευθερία δεν είναι δυνατόν να νοηθή» (7-3-1899:4). Η εφημερίδα αυτή αλληλογραφεί με τους «*Temps Nouveaux*» των Παρισίων και η ομάδα που την καθοδηγεί συνδέεται με τη «Διεθνή» των αναρχικών. Συχνά θα αντιμετωπίσει από τις στήλες της το Ανατολικό ζήτημα μέσα από την οπτική της καταδίκης της εξουσίας («σύμβολον και όργανον της κτηνώδους βίας καταπιεύουσης το δίκαιον και τον ορθόν λόγον». 10-10-1898:4) και την προοπτική της «Αυτονομίας-Ομοσπονδίας» (18-4-1898:1) που τεκμηριώνει ο «νεώτερος σοσιαλισμός υπό την αναρχικήν αυτού μορφήν» και όχι ο «πολιτικός σοσιαλισμός» (Αρνέλλος 22-11-1898:4) Κατά τη γνώμη του υπεύθυνου της εφημερίδας Β. Θεοδωρίδη, όσοι φωνασκούν «υπέρ των δούλων αδελφών» δεν κινούνται «υπό καθαρών αισθημάτων, αλλ' εξ ιδιοτελείας, όπως ευρυνθή το Κράτος, πολλαπλασιασθώσιν αι δημόσιαι θέσεις και εμβλωθώσιν». Απαιτείται πρώτα να αποδεσμευθούμε εμείς «από τους έλληνας τούρκους και εβραίους» και να οργανωθούμε «αδελφικώς» και ύστερα, αν επαναστατούν οι «εν Τουρκία αδελφοί μας ή αλλαχού», να «δράμωμεν εις βοήθειά των». Σ' αυτή βέβαια την περίπτωση θα πρόκειται για επαναστάτες και όχι για πολεμιστές (18-4-1899:3).

Το αντίθετο είχε συμβεί με την εθνεγερσία του 1821, όταν οι αγώνες για την ελευθερία κατέληξαν στην «ειδεχθή δουλείαν ευτελή τινα και ρυπαρά ανθρωπάρια, γνωστά υπό το όνομα κεφαλαιούχοι και δημόσιοι υπάλληλοι». Πέρα από το στενό ορίζοντα του κράτους και της ατομικής ιδιοκτησίας ανοίγεται η αδελφότητα των λαών: «Κάτω λοιπόν τα σύνορα, κάτω αι εθνικότητες, κάτω τα διαιρούντα ημάς θρησκευτικά δόγματα, κάτω το ιδικόν σου και το ιδικόν μου, κάτω τέλος ότι δίδει δικαιολογίαν εις ύπαρξιν των εξουσιών» και φθείρει την «παγκόσμιον αδέλφωσιν και ευδαιμονίαν» (25-3-1899:2-3). Το κύριο σώμα αυτών των αντιλήψεων, οι οποίες τώρα με την αφορμή του ελληνοτουρκικού πολέμου εκλαϊκεύονται με μεγαλύτερη ένταση είχε κιόλας διατυπωθεί από την εφημερίδα των Πατρών «*Επί τα πρόσω*» όργανο των «κοινοκτημονιστικών / κοσμοπολιτικών αρχών», η οποία με το πρίσμα των «ελευθέρων σοσιαλιστών» οραματίζεται τη νέα κοινωνία που θα υπερβεί την οικουμένη της ατομικής ιδιοκτησίας και των πατρίδων (17 και 21-7-1896:4).

III.

Τα σχήματα άσκησης της κοινωνικής κριτικής με σοσιαλιστική τεκμηρίωση, ως συσπειρώσεις κυρίως διανοουμένων που εξαντλούν όλες τις δυνατότητες του έντυπου λόγου, χαρακτηρίζονται από αποσπασματικότητα, διακλαδώνονται όχι ευδιάκριτα στους κόλπους της ίδιας παράδοσης, διατηρούν συχνά αρχηγική διάρθρωση με προφανές αποτέλεσμα να ζούν όσο δρουν τα ηγετικά τους στελέχη, εμφανίζονται στην Αθήνα και σε ορισμένες επαρχιακές πόλεις, χωρίς κοινοβουλευτική εκπροσώπηση (σπάνια άλλωστε την επιδίωξαν) και πάντα ανατέμνοντας την ελληνική κοινωνία με την «κοινωνιστική» οπτική. Η σοσιαλιστική αντιμετώπιση του κοινωνικού ζητήματος στην Ελλάδα δεν περιορίστηκε στην υπογράμμιση των ομοιοτήτων ως προς την ταξική της σύνθεση, με τις βιομηχανικές χώρες της Δύσης. Μια τέτοια άποψη υπονοούσε ότι η διαδικασία της εκβιομηχάνισης και μάλιστα υπό τη σκέπη του κράτους, όπως την πραγματοποιούσαν οι κυβερνήσεις του Χ. Τρικούπη επισπεύδοντας την ανάπτυξη των «πλουτολογικών συνθηκών δια των δανείων», θα έπρεπε να εκτιμηθεί ως ο «τελεσφορότερος αρωγός» («Προς ερωτώντας», *Σοσιαλιστικός Σύλλογος*, 1-2-1894:4) στη γένεση του σοσιαλιστικού κινήματος.

Από την άλλη πλευρά και ιδίως στις ποικίλες γραμμές των Ελλήνων «αυτόνομων» σοσιαλιστών, που διαμορφώνουν βέβαια την ιδεολογική τους ταυτότητα σε συσχετισμό με τις ομότροπες κινήσεις των λατινικών χωρών της Ευρώπης, η ανατρεπτική πρόταση για τη νέα κοινωνία διαπλέκεται με την εγχώρια παράδοση των αυτοδιοικούμενων κοινοτήτων, στους κόλπους μιας αποκεντρωμένης και γι' αυτό αποψιλωμένης κρατικής εξουσίας που ενισχύει τους θεσμούς της συνεταιριστικής παραγωγής. Με δεδομένη την κυριαρχική παρουσία της αναρχικής σκέψης (Μπακούνιν, Costa, Κροπότκιν, Grave κ.λπ.) και τη σύνδεση με την «Association Internationale des Travailleurs», όπως την ελέγχουν κατά την τελευταία της φάση οι οπαδοί του Μπακούνιν, και με ορισμένα συναφή μεταγενέστερα σχήματα, ήταν αυτονόητη η έλλειψη οργανωτικών και ιδεολογικών σχέσεων με τη Β' Διεθνή (Νούτσος 1990:104). Τούτο σήμαινε επίσης την αγνόηση του γερμανικού σοσιαλιστικού κινήματος, με κάποιες ασημαντες αποκλίσεις που αφορούσαν τον Lassalle και τον Bebel, και βέβαια την αποσιώπηση της σκέψης του Kautsky, με τον οποίο είχαν διασυνδέσεις οι σοσιαλιστές των άλλων βαλκανικών χωρών (Haupt - Jemnitz - van Rossum 1986:passim).

Μ' αυτές τις συντεταγμένες θα τεθεί το πρόβλημα των σχέσεων ανάμεσα στην εθνική και την κοινωνική ολοκλήρωση, χωρίς να προβληθεί καμιά συνεκτική επεξεργασία για το φαινόμενο του έθνους και με απαραγνώριστη την προτεραιότητα επίλυσης του κοινωνικού ζητήματος το οποίο

προεξοφλεί έτσι τη συναδέλφωση, με μορφή ομοσπονδίας, των λαών. Στην ειδικότερη μορφή του Ανατολικού ζητήματος επιβεβαιωνόταν στα μάτια των Ελλήνων σοσιαλιστών ο διαφορετικός χρόνος διεργασιών και άνιση σημασία της εθνικής (ακόμη και σε μια ευνοϊκή διεθνή συγκυρία) και της κοινωνικής ολοκλήρωσης, γεγονός που δεν επέτρεπε να χρησιμοποιηθεί η πρώτη ως εφαλτήριο για την επιτάχυνση της δεύτερης. Με αναλυτικές κατηγορίες την εξουσία και την ατομική ιδιοκτησία, στην άρθρωση της συνολικής τους πρότασης για τη νέα κοινωνία που θα αποκλείει την επιστροφή στις συνθήκες σχηματισμού της ταξικής της διαίρεσης, διαπιστώνεται η ενιαία προοπτική έθνους και κράτους και η δυνατότητα αναπαραγωγής, τώρα πια μέσα σε ευρύτερα γεωγραφικά όρια, των δομών της ίδιας ταξικής κοινωνίας. Όπως έγραφε το «*Νέον Φως*» του Πύργου, παρήλθε η περίοδος της «μεγάλης εθνικής ιδέας» και διανύεται η εποχή της αποκατάστασης του ανθρώπινου γένους που θα σφραγισθεί με την αλληλεγγύη «εναντίον της αισχράς και ανάνδρου τυραννίας του Κράτους» (18-10-1898:2). Για τούτο αντιμετωπίζεται ως εντελώς αμελητέο το εγχείρημα να καθορισθούν ποιοί είναι «Έλληνες»— οι «εν Τουρκία αδελφοί μας ή αλλαχού»— και προέχει η αποδοκιμασία των συμπατριωτών μας Τούρκων ή Εβραίων που με το ληστρικό και καταπιεστικό τους έργο αναστέλλουν την πραγματοποίηση της κοινωνικής ευταξίας.

Ο μεσσιανικός τόνος και η αίσθηση του όλου, που διοχετεύουν συχνά στις θεωρήσεις τους οι ομάδες αυτές των σοσιαλιστών διανοουμένων, βαίνει αντιστρόφως ανάλογα προς την αποτελεσματικότητα της κοινωνικής τους κριτικής και τη διεύρυνση των ερεισμάτων τους. Αν βέβαια και οι ίδιοι δεν κατέτασσαν τον ελληνικό λαό στους «geschichtslosen Völker», γίνεται φανερό ότι η ευστοχία των παρατηρήσεών τους για την κοινή μοίρα έθνους και κράτους εξαρτώνταν από την κατανόηση του τρόπου ενσωμάτωσης του έθνους στις δομές του κράτους και συνάμα από την ανάδειξη των μορφών προσδιορισμού του έθνους μέσα στους κρατικούς μηχανισμούς. Μια τέτοια ωστόσο ερμηνευτική προσέγγιση ξεπερνούσε τον ιδεολογικό ορίζοντα της πρώιμης σοσιαλιστικής σκέψης στην Ελλάδα που δεν έκανε τα αναγκαία βήματα για τον απογαλακτισμό της από τα «δημοκρατικά ιδεώδη» (Πανός) και για τη σθεναρή συνέχιση της παρουσίας της («Δημοκρατικός Σύνδεσμος του Λαού»).

Με την έναρξη του νέου αιώνα πεθαίνει ο *Argyriadès* και τερματίζεται η διακριτική του επιρροή στα ελληνικά δράματα, ο Δρακούλης προγραμματίζει την έκδοση της «*Έρευνας*» με στόχο την εξουδετέρωση των πληγών που απειλούν το «συμφέρον της εθνικής ανεξίτητος», οι αναρχικές κινήσεις της Πελοποννήσου φυλλορρόησαν και ο Καλλέργης σε λίγο αποσύρεται οριστικά στην Κρήτη. Μόνος σχεδόν ο Μαρίνος Αντύπας, που είχε αγωνισθεί

στην Κρήτη το 1896 και το επόμενο έτος πρωτοστατεί στην Αθήνα σε συλλαλητήρια εναντίον των παραγόντων της ήττας του 1897, εισηγείται την εξισορρόπηση του κοινωνιστικού οράματος με την περιφρούρηση των «δικαίων του ελθνισμού» (23-4-1905:1-2). Μετά την επανάσταση στο Γουδί και κατά τους βαλκανικούς πολέμους η σχέση εθνικού και κοινωνικού ζητήματος θα αναζητηθεί σε νέες βάσεις, ιδίως από τους σοσιαλιστές εκείνους που μπορούσαν να έχουν ακόμη μια ορισμένη λειτουργία στην ελληνική πολιτική σκηνή. Ήδη ο Σκληρός είχε συνδέσει τον «εσωτερικόν πόλεμον» των κοινωνικών τάξεων με την καλύτερη στρατιωτική διοργάνωση της χώρας, ακριβώς για να εκπληρωθεί η εθνική της αποστολή που είναι «όχι μόνον δι' ημάς όλους, αλλά και δι' αυτήν την κυριαρχούσαν τάξιν μας ειλικρινής επιθυμία και ιδεώδες» (1907:136, 137).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αντύπας, Μ., «Το πρόγραμμά μας», *Ανάστασις*, αρ. 12 (23-4-1905), 1-2.
 [ανυπόγραφο], «Ανατολική Ομοσπονδία», *Ίρις*, 19-7-1869, 3-4.
 [ανυπόγραφο], «Για τον εργάτη», *Επί τα πρόσω*, αρ. 30 (17 και 21-7-1896), 4.
 [ανυπόγραφο], «Τα στρατιωτικά όργια», *Νέον Φως*, αρ. 2 (11-10-1898), 4.
 [ανυπόγραφο], «Η 25η Μαρτίου», *Νέον Φως*, αρ. 22 (25-3-1899), 2-3.
 Αρνέλλος, Δ., «Τάσεις και έξεις», *Νέον Φως*, αρ. 8 (22-11-1898), 4.
 —, «Το ανθρώπινον νεφέλωμα», *Νέον Φως*, αρ. 25 (18-4-1899), 1-2.
 Argyriades, P., «La dime en Grèce», *La Question Sociale*, 1 (1885), 51-54.
 —, «Ligue de la Confédération Balkanique», *La Question Sociale*, 5 (1894), 63-64.
 —, «La question d'Orient et le Socialisme», *La Question Sociale*, 7 (1897), 532-535.
 Association Internationale des Travailleurs, *Compte-rendu officiel du VIIIe Congrès Général*, Berne 1876.
 Augustinus, G., *Consciousness and History: Nationalistic Critics of Greek Society 1897-1914*, New York 1977.
 Bernstein, E., «Κρέτα» και «Κρέτα und die russische Gefahr», *Die Neue Zeit*, XV1 (1896, 1897), 687-692 και XV2 (1896/1897), 10-20.
 Cipriani, A., «Kitzo», *Almanach de la Question Sociale*, 7 (1897), 103-107.
 Costa, A., «Griechenland und andere Länder des Orients», *Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, 11 (1880), 273-275.
 Δρακούλης, Πλ. Ε., «Σημειώσεις», *Άρθον*, αρ. 4 (Νοεμβρ. 1886), 24.
 —, «Τι ἐστὶ ἔθνος», *Άρθον*, αρ. 5 (Δεκ. 1886), 27 (= μτφρ. αποσπάσματος από το βιβλίο του L. Gronlund, *The Co-operative Commonwealth in its Outlines: An Exposition of Modern Socialism.*, επιμ. G. B. Shaw, London 1885).
 Δρακούλης, Πλ. Ε., «Σημειώσεις», *Άρθον*, αρ. 6 (Ιαν. 1887), 37.
 —, «Σημειώσεις», *Άρθον*, αρ. 11 (Ιούν. 1887), 77.
 —, «Εντυπώσεις του μηνός», *Έρηνεια, Α'*, αρ. 9 (Φεβρ. 1903), 1.

- Θεοδωρίδης, Β., «Ο Χριστιανισμός, ο πόλεμος και η επανάσταση», *Νέον Φως*, αρ. 25 (18-4-1899), 2-3).
- Γ, «Patras», *Le travailleur*, I, αρ. 4 (Αύγ. 1877), 24-26.
- Garbis, A., *Le mouvement socialiste grec face à la question nationale: de la révolution jeune turque à la fin de la première guerre mondiale*, Paris 1980.
- Gounelas, Ch. D., *Socialist Consciousness in Greek Literature between 1897 and 1912*, London 1980.
- Haupt, G., - Jemnitz, J., - Rossum, L. van, *Karl Kautsky und die Sozialdemokratie Südosteuropas*, Frankfurt a.M. - New York 1986.
- Internationaler Sozialistischer Arbeiter — und Gewerkschafts — Kongress zu London vom 27. Juli bis I. August 1896, *Verhandlungen und Beschlüsse*, Berlin 1896.
- Καλλέργης, Σ., «Γνώμη περί Κρήτης», *Σοσιαλιστής*, αρ. I (5-6-1890), 8.
- , *Οδηγός παντός ανθρώπου*, Αθήναι² 1892.
- , *Επιστολή προς άπαντας τους Έλληνας σοσιαλιστάς*, Αθήναι 1898.
- ΚΚΕ, *Πρόγραμμα (σχέδιο)*, [Βουκουρέστι 1954].
- Κονδύλης, Π., «Εισαγωγή», στο: Marx, K. - Engels, F., *Η Ελλάδα, η Τονακία και το Ανατολικό ζήτημα*, Αθήνα 1985.
- Κορδάτος, Γ., *Ιστορία του αγροτικού κινήματος*, Αθήνα⁴ 1973.
- Λεονταρίτης, Γ., «Εθνικισμός και διεθνισμός: πολιτική ιδεολογία», *Ο Πολίτης*, αρ. 44 (Ιούλ. 1981), 42-45.
- Λιάκος, Αντ., «Οι δυνατότητες πρόσληψης του μαρξισμού στην Ελλάδα, το 19ο αιώνα» [1983], στο: Τομέας Φιλοσοφίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, *Ο Karl Marx και η φιλοσοφία*, Αθήνα 1987, 307-321.
- , *Η ιταλική ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα*, Αθήνα 1985.
- Leon, G. B., *The Greek Socialist Movement and the First World War: The Road to Unity*, Boulder, Colorado 1976.
- Löwy, M., «Marxism and the National Question», *New Left Review*, αρ. 96 (Μάρτ. - Απρ. 1976), 81-100.
- Νούτσος, Π., *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα, από το 1875 έως το 1971, Α΄*, Αθήνα 1990.
- Πανάς, Π., «Ανατολικά» *Εξέγερσις*, αρ. I (28-9-1874), 1-2.
- , στο: *Δημοσίευμα του Δημοκρατικού Συλλόγου Πήγας*, Αθήνα 1879, 2,3,6 16-22.
- Σβορώνος, Ν., *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, μφρ. Αικ. Ασδραχά, Αθήνα 1976.
- , «Σκέψεις για μια εισαγωγή στη Νεοελληνική Ιστορία» [1955], «Σκιαγραφία της κοινωνικής και πολιτικής εξέλιξης στην Ελλάδα» [1968] και «Η ελληνική ιδέα στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία» [1976], στο: *Ανάλεκτα Νεοελληνικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας*, Αθήνα 1982, 65-74, 275-309 και 145-161.
- , «Εβύθισα τη σκέψη μου μέσα στην κάσαν ώρα...», *Σύγχρονα Θέματα*, περ. Β΄, αρ. 35-36-37 (Δεκ., 1988) 36-71.
- Σκληρός, Γ., *Το κοινωνικόν μας ζήτημα* [1907], στο: *Έργα*, επιμ. Λ. Αξελού, Αθήνα 1987.
- Σκοπετέα, Ε., «Μεγάλη Ιδέα και βαλκανικός εθνικισμός», *Ο Πολίτης*, αρ. 40 (Φεβρ. 1981), 66-74.

- Σταυροπούλου, Ε.-Λ., *Παναγιώτης Πανάς (1832-1896)*. 'Ένας ριζοσπάστης ρομαντικός', Αθήνα 1987.
- Svoronos, N., *Histoire de la Grèce moderne*, Paris 1953, ²1963, 1972⁴ 1980.
- Τσουκαλάς, Κ., «Η "Μικρή Ιστορία" του Ν. Σβορώνου και η ενηλικίωση της προοδευτικής ιστοριογραφίας», *Αντί*, αρ. 51/52 (7-8-1976), 52.
- Tatsios, Th., *The Megali Idea and the Greek-Turkish War of 1897: The Impact of the Cretan Problem on Greek Irredentism, 1866-1897*, Boulder 1984.
- Tziouvas, D., *The nationalism of the Demoticists and its impact on their literary theory (1888-1930)*, Amsterdam 1986.
- Φωτόπουλος, Δ.Α., «Επιστολαί εκ Κρήτης», *Νέον Φως*, αρ. 20 (7-3-1899), 4 και αρ. 23 (4-4-1899), 1.